

POLITIEKE PROCESSEN OP DE BUIS

Een geschiedenis aan de hand van de zendtijd voor
politieke partijen tussen 1962 en 1969 van de KVP,
CHU, ARP en PvdA

Ghielen, M.J. (Maarten)

Studentnummer: 4475348

Begeleider: dr. A. van Veen

Inleverdatum: 15 augustus 2018

'Propaganda voor de politiek, niet
voor de KVP.'

-Filosofie van de KVP Gemene zaken
uitzendingen.

Inhoud

Inleiding	3-10
Hoofdstuk 1	11-22
Hoofdstuk 2	23-29
Conclusie	30-32
Bronnenlijst	33-35
Bibliografie	36-37

Inleiding

De zendtijd voor politieke partijen is nooit een populair onderdeel van het Nederlandse televisielandschap geweest. Doordat de zendtijd, kort na de introductie in 1959, geprogrammeerd was na het achtuurjournaal of in de rust van belangrijke voetbalwedstrijden, waren de kijkcijfers nog relatief hoog. Met de groei van het aantal zenders namen de kijkcijfers echter in hoog tempo af.¹ Politici zelf waren ook niet altijd positief over het format. Zo liet de PvdA'er André van der Louw in 1969 weten dat de uitzendingen 'onbevredigend' waren, wegens de lage kijkcijfers en eveneens lage waardering van de kijkers.² De zendtijd voor politieke partijen werd dan ook vaak beschouwd als een 'plaspauze' in de programmering.³

Toch is de zendtijd voor politieke partijen al bijna zes decennia een vast onderdeel van de Nederlandse nationale televisie. Sinds de introductie worden de uitzendingen geheel verzorgd door de partijen: zij hebben zelf de regie over de inhoud en vorm van de uitzending. Recentelijk leidde deze vrijheid nog tot publieke ophef toen de PVV van deze ongecensureerde vrijheid gebruik maakte voor een, volgens critici, islamofobisch filmpje. Dit voorbeeld toont aan dat, ondanks de impopulariteit, de zendtijd wel degelijk een impact kan hebben op de samenleving, en zelfs kan choqueren.

Doordat partijen volledige vrijheid hebben bij de invulling van de zendtijd, kunnen zij geheel naar eigen goeddunken een beeld van hun partij schetsen, zich een eigen identiteit aanmeten, en zich presenteren aan de kiezer. Daarnaast kunnen partijen in de zendtijd bepaalde thema's benadrukken, speerpunten en prioriteiten vaststellen en zich positioneren ten opzichte van allerhande politiek-maatschappelijke onderwerpen. De zendtijd voor politieke partijen laat zien hoe partijen zichzelf presenteren en profileren, en is daardoor een mooie bron voor historisch onderzoek naar identiteitsvorming binnen de politieke geschiedenis van Nederland.

Aangezien dit fenomeen nog onvoldoende onderzocht is, zal de identiteitsvorming van enkele politieke partijen binnen de zendtijd voor politieke partijen centraal staan. Dit onderzoek zal een antwoord bieden op de volgende hoofdvraag: hoe presenteerden de

¹ Jasper Aalberts, 'Het mysterieuze voortbestaan van de zendtijd voor politieke partijen', *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* (2013), Vol 16, No. 2, 43-59, alhier 43.

² Aalberts, 'Het mysterieuze', 48-49.

³ Kees Brants, 'Een stiefkind in de politiek', in: Bert Hogenkamp (red), *jaarboek Film en Wetenschap 1993* (Amsterdam, 1994), 63-80, alhier 63.

Partij van de Arbeid, de Katholieke Volkspartij, de Antirevolutionaire Partij en de Christelijk-historische Unie zichzelf aan het kiezerspubliek binnen hun zendtijd in de jaren zestig? Uit deze hoofdvraag vloeien vervolgens verschillende andere thema's voort, die nauw verweven zijn met en tevens van invloed zijn op de hoofdvraag. Zo wordt er in dit onderzoek niet alleen gekeken naar welk beeld de politieke partijen van zichzelf scheppen, maar ook naar hoe zij zich positioneren ten opzichte van hun politieke tegenstanders en naar de doelgroep die de partijen proberen te bereiken. Deze aspecten zijn namelijk ook van invloed op het beeld dat de politieke partijen van zichzelf creëren.

Omwille van twee redenen is gekozen om dit onderzoek toe te spitsen op de jaren zestig. Ten eerste begonnen in 1962 de reguliere uitzendingen van de zendtijd voor politieke partijen. Bijzonder aan deze ontwikkeling was dat politieke partijen voor het eerst ook buiten verkiezingstijd op de televisie verschenen.⁴ De tweede reden is dat in de jaren zestig een aantal ontwikkelingen plaatsvonden die van grote betekenis waren voor de zelfpresentatie van politieke partijen, met name de ontzuiling. Door de ontzuiling maakte de Nederlandse pacificatiepolitiek langzaam plaats voor een politiek van polarisatie. Mijn hypothese is dat deze ontzuiling ook invloed heeft gehad op de manier waarop partijen zichzelf binnen visuele middelen presenteerden in hun uitzendingen. De ontwikkeling van 'catch all'-partij naar het electoraat als vrije markt en het fenomeen van de zwevende kiezers vereisten een andere presentatie. Partijen spraken kiezers dus anders aan. Hoe probeerden partijen zelfstandige kiezers in een ontzuilend landschap toch nog aan te spreken? Aangezien het effect van deze ontwikkeling het beste te zien zou zijn binnen de verzuilde partijen, is gekozen om dit onderzoek toe te spitsen op de KVP, ARP, PvdA en CHU. Gezien het belang van de jaren zestig voor dit onderzoek zal 1969 het einde van de onderzoeksperiode vormen.

Historische context

Voor het verdere verloop van dit onderzoek is het van belang om deze historische context en de daaraan gekoppelde terminologie goed te kunnen duiden. De zendtijd van de politieke partijen begon immers in een roerige historische periode. Om verzuiling en ontzuiling, en pacificatie en polarisatie te plaatsen zal worden teruggegrepen op twee recente bronnen: *Ons stipje op de wereldkaart*, geschreven door historicus Piet de Rooy en op *Land van*

⁴ Laurens Dragstra, 'Zendtijd voor politieke partijen', *Mediaforum* (2006) 11/12, 346-355, alhier: 348-349.

kleine gebaren, met name het deel geschreven door historicus Herman de Liagre Böhl. Met name deze laatste bron zal door het onderzoek van historicus Peter van Dam worden geproblematiseerd. De Rooy definieert een zuil als een cluster van verenigingen met min of meer dezelfde opvattingen op religieus-politiek terrein.⁵ Om aan politieke invloed te winnen waren deze belangenverenigingen sterk aangewezen op aansluiting bij politieke partijen.

In een verzuilde maatschappij heeft iedere zuil een partij als politieke representant: zo groepeerde de katholieke zuil zich sterk rondom de KVP en had de socialistische zuil de PvdA als voornaamste politieke spreekbuis. Bij de protestanten lag dit echter iets complexer, aangezien er meerdere partijen met een protestantse signatuur bestonden: zo was zowel de ARP als de CHU protestants georiënteerd. Dit systeem zorgde voor een stabiele kiezersbasis.

Kenmerkend voor deze periode van de verzuiling was de pacificatiepolitiek, genoemd naar de pacificatie van 1917.⁶ Ondanks de grote tegenstellingen tussen zuilen, diende uiteindelijk toch tot consensus gekomen te worden. Alleen door samen te werken kon er enige mate van politieke stabiliteit behaald worden. Tot aan 1958 – vlak voor de ontzuiling – vormden de brede coalities van Rooms-rood de basis voor de Nederlandse politiek. Hoewel de politieke leiders ten opzichte van de eigen zuil frequent zeer ideologisch geladen boodschappen lieten horen, waren de onderlinge verhoudingen over het algemeen goed: alle voormannen van de zuilen zagen de nood in tot samenwerking.⁷

Vanaf de tweede helft van de jaren zestig zette de ontzuiling in. De kiezersbasis van de partijen werd steeds minder stabiel: kiezers maakten vrijere keuzes als het ging om hun partijvoorkeur. Verkiezingen begonnen het karakter van volkstelling te verliezen.⁸ Ook op sociaal-cultureel gebied verloren de zuilen invloed op hun achterban volgens de Liagre Böhl.⁹ De zwevende kiezer deed zijn intrede. Volgens de Franse politicoloog Bernard Manin kozen kiezers in deze periode niet meer een partij gebaseerd op de eigen identiteit of klassen. Volgens Manin wist de kiezer niet meer wat hij wilde voor het betreden van de ‘politieke markt’, het volgen van de traditioneel verzuilde partij waar men loyaal op stemde verloor zijn vanzelfsprekendheid. Manin observeerde dat de kiezer zich steeds meer gedroeg als een

⁵ Piet de Rooy, *Ons Stipje op de wereldkaart* (Amsterdam 2014), 231.

⁶ De Rooy, *Ons stipje*, 229,

⁷ Herman De Liagre Böhl, ‘Consensus en polarisatie. De kwaliteit van de democratie 1945-2000’, In: Remieg Aerts, Herman De Liagre Böhl, Piet de Rooy, Henk te Velde, *Land van kleine gebaren* (Amsterdam, 2016), 285-346, alhier 294-298.

⁸ De Rooy, *Ons stipje*, 244-245.

⁹ De Liagre Böhl, ‘Consensus en polarisatie’, 312-314.

toeschouwer.¹⁰ Doordat de keuze niet meer vanzelfsprekend was, nam het politieke bestel af in overzichtelijkheid en juist toe in complexiteit. Door deze toegenomen instabiliteit en mobiliteit werd het belangrijk voor partijen om mee te veranderen in hun publieke presentatie.

Er is echter ook kritiek op deze notie van ontzuiling zoals gepresenteerd door de Liagre Böhl. Zo is volgens van Dam de ontzuiling een karikatuur van de Nederlandse politieke werkelijkheid.¹¹ Hij ziet de veranderingen die beginnen in de jaren zestig eerder als een overgang van zware naar lichte gemeenschappen, van sterke onderlinge verbanden binnen de zuil naar lossere verbanden. In tegenstelling tot de stelling van de Liagre Böhl is de samenleving dus niet geheel individualistisch.¹² Sterker nog, volgens van Dam is er vanaf 1959 zelfs al geen sprake meer van een rode zuil.¹³ In zijn visie is deze geleidelijke verandering ook een verklaring voor de politieke continuïteit in de jaren tachtig, waar destijds al werd opgemerkt dat het leek alsof de 'oude spelregels' weer golden.¹⁴ Het beeld van de zwevende kiezer is een veel te individualistisch beeld, alsof de bekende gemeenschappen ineens volledig verdwenen waren. Volgens van Dam ging men zich wel wat lossier opstellen, maar verdwenen de gemeenschappen niet ineens volledig¹⁵

Toch voelden partijen zelf ook dat er iets veranderde. Het lidmaatschap van kerkgenootschappen daalde en een partij als de KVP verloor tussen 1963 en 1973 de helft van haar zetels.¹⁶ De fractieleider van de KVP, Norbert Schmelzer, sprak zelfs van 'uitholling van binnenuit'.¹⁷ Volgens politicoloog Peter Mair bestond een van de mogelijke reacties van partijen op het probleem van de zwevende kiezer eruit om aan te sturen op een 'catch-all' partij. De verzuilde partijen representeerden ieder een deel van de bevolking, maar door het lossier worden van deze verbanden moesten de partijen zich heroriënteren. Zij moesten zich meer gaan richten op de 'zwevende kiezer'. Binnen het ideaal van de 'catch-all' partij probeerden partijen een bredere aantrekkingskracht te genereren om zo meer kiezers van verschillende groepen aan te spreken, in plaats van zich op één specifieke doelgroep te

¹⁰ Bernard Manin, *The principles of representative government* (Cambridge, 1997), 221-225.

¹¹ Peter van Dam, 'Een wankel vertoog. Over de ontzuiling als karikatuur', *Low countries historical review* 126(3), pp.52-77, alhier 52-57.

¹² Van Dam, 'Een wankel', 54-57.

¹³ Ibidem, 60.

¹⁴ Ibidem, 69-70.

¹⁵ Ibidem, 59-61.

¹⁶ De Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie', 312-313.

¹⁷ De Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie', 313.

richten.¹⁸ Het ontstaan van de ‘catch all’-partij, zoals Mair signaleerde, past binnen de reeds besproken literatuur over de ontzuiling: de nadruk verschoof van de zuil naar het bredere publiek. Bovendien past het ontstaan van dit fenomeen ook bij het beeld dat Manin scheidt van deze periode, namelijk van instabiliteit en de daaruit voortvloeiende mogelijkheden om middels framing in de media zelf een ‘system of difference’ te scheppen. Manin spreekt van het ontstaan van “de toeschouwersdemocratie”.¹⁹ Politici konden op deze manier zelf een achterban proberen te scheppen los van de traditionele achterban van de partij, in het geval van de ‘catch-all’ partij dus een verbreding van deze basis om zoveel mogelijk kiezers uit verschillende groepen aan te spreken.

ZENDTIJD

Nu het debat over de jaren zestig nader uiteen is gezet, is het mogelijk om dieper in het fenomeen zendtijd voor politieke partijen te duiken. Onderzoek naar de zendtijd voor politieke partijen is niet nieuw. Veel van deze literatuur houdt zich bezig met de ontstaansgeschiedenis en hoe de zendtijd voor politieke partijen samenvalt met het ontstaan van het mediabestel in de jaren twintig en dertig. Jurist Laurens Dragstra doet dit bijvoorbeeld aan de hand van de wetgevingsgeschiedenis.²⁰ Andere onderzoeken, zoals van mediawetenschappers Jasper Aalberts en Susan Top, houden zich vooral bezig met de vragen waarom de zendtijd voor politieke partijen nog bestaat. Top gaat in haar artikel over de zendtijd voor politieke partijen zelfs zover te voorspellen dat deze geen lang leven meer is gegund.²¹ Top kreeg hierin geen gelijk, Aalberts wijst er in zijn onderzoek namelijk op dat partijen er geen baat bij hebben gratis publiciteit af te schaffen.²² Zeker toen in de loop van de jaren zestig de journalistiek ontzuilde en zich daarmee kritischer ging verhouden tot de politiek was de zendtijd voor politieke partijen een waardevolle manier om direct de kiezers aan te spreken.²³ Hoewel deze artikelen erg nuttig zijn om de context van de zendtijd te

¹⁸ Richard S. Katz and Peter Mair, ‘Changing Models of Party Organization and Party Democracy’. The Emergence of the Cartel Party’, *Party Politics* Vol 1. No. 1, 5-28, alhier 6-15.

¹⁹ Manin, *Principles*, 225-228.

²⁰ Dragstra, ‘Zendtijd’, 346.

²¹ Susan Top, ‘Politieke uitzending of commercieel reclamespotje? Het bestaansrecht van de zendtijd voor politieke partijen’, Bert Hogenkamp (red), *jaarboek Film en Wetenschap 1996* (Amsterdam, 1997), 91-106, alhier 105.

²² Aalberts, ‘Het mysterieuze’, 56-57.

²³ Chris Vos, ‘Van propagandist naar makelaar. De uitvinding van de Nederlandse televisiejournalistiek’, in: Jo Bardoel, Chris Vos, Frank van Vree en Huub Wijfjes (red), *Journalistieke cultuur in Nederland* (Amsterdam, 2009), 269- 286, alhier 274-279.

duiden, houden deze artikelen zich niet bezig met de inhoud van de uitzendingen. Op deze lacune wil ik me richten in deze scriptie.

Onderzoek gericht op de inhoud van de uitzendingen beperkt zicht meestal tot één partij. Historicus Harry Romijn schreef over de propagandafilms van de KVP, maar zijn onderzoek stopt in 1964.²⁴ *Van beeld tot beeld. De films en televisieuitzendingen van de CPN, 1928-1986* van mediahistoricus Bert Hogenkamp en Peter Mol en *Sporen van pacifistische socialisme* van filmconservator Jan Pet en filmwetenschapper Monique van Dongen over respectievelijk de uitzendingen van de Communistische Partij Nederland en de Pacifistisch Socialistische Partij zijn grotere onderzoeken naar de beeldcultuur van deze partijen. Hogenkamp en Mol laten zien dat de CPN, na het eindelijk verkrijgen van zendtijd, poogde om het valse beeld te bestrijden dat over haar was ontstaan ten gevolge van de Koude Oorlog. Ze wilde zich presenteren als een gewone Nederlandse partij.²⁵ Volgens Pet en van Dongen was de PSP gewaagder en experimenteler met de zendtijd dan andere partijen. Dit kwam doordat de partij inzette op dramatisering en individuele verhalen om zo abstracte concepten duidelijk te maken voor de kijkers.²⁶ Het enige onderzoek naar de zendtijd voor politieke partijen dat gericht is op inhoudelijke aspecten en hier meerdere partijen in betreft is kwantitatief onderzoek van de communicatiewetenschappers Ivar Klinkenberg, Arnoud Willemsen en Liesbeth Hermans over het gebruik van persuasieve strategieën. Daarbinnen kijken zij echter alleen vanuit een partijpolitiek perspectief en niet naar wat de individuele filmpjes laten zien. Het onderzoek mist daardoor de terugkoppeling naar de bredere politieke cultuur.²⁷

²⁴ Harry Romijn, 'De katholieke volkspartij: voorlichting of propaganda. KVP-propagandafilms en –uitzendingen in de zendtijd voor politieke partijen, 1952-1964, in: Bert Hogenkamp (red), *jaarboek Film en Wetenschap 1993* (Amsterdam, 1994), 11-35, alhier 11

²⁵ Peter Mol, 'Kruimels in het dagelijks televisiegeweld. Het Zendtijdbeleid van de CPN, 1965-1986', in: Bert Molenkamp, Peter Mol, *Van beeld tot beeld. De films en televisieuitzendingen van de CPN (Amsterdam, 1993), 1928-1986*, 161-205, alhier 164-167, 179, 170-179.

²⁶ Monique van Dongen, 'De televisie-uitzendingen van de PSP', in Paul Denekamp, Bert Freriks en Gerrit Voerman (red), *Sporen van pacifistische socialisme. Biografie en bronnen betreffende de PSP* (Amsterdam, 1993), 178-181, alhier 178-181.

²⁷ Ivar Klinkenberg, Arnoud Willemsen en Liesbeth Hermans, 'De Nederlandse politieke televisiespot van 1963 tot 2003: het gebruik van persuasieve strategieën', *Tijdschrift voor communicatiewetenschappen* 34 (2006) nr.3.

BRONMATERIAAL EN METHODE

Van de zendtijd van politieke partijen in de periode 1962-1969 zijn in totaal drieënzeventig filmpjes van gemiddeld tien minuten bewaard gebleven. Daarvan zijn er negenentwintig video's van de KVP, achtentwintig van de ARP, zeven van de CHU en negen van de PvdA. Dit betekent dat er rekening gehouden moet worden met het feit dat van de KVP en ARP veel meer materiaal is overgebleven dan van de PvdA en CHU.

Een groot gedeelte van het beeldmateriaal van de zendtijd voor politieke partijen is helaas verloren gegaan. Zeker wat betreft de jaren zestig bestaan er grote gaten in het beschikbare materiaal. Materiaal van kleinere partijen is vaak zelfs helemaal niet bewaard gebleven. Deze gebreken in het bronmateriaal zorgen ervoor dat, in de woorden van politicoloog Kees Brants, een volledig beeld krijgen niet mogelijk is en dat elke poging om iets met het bronmateriaal te doen, te maken krijgt met een zekere mate van speculatie.²⁸ Ook al is dit in zekere zin waar, deze bron is uniek in de manier waarop het een ongefilterde blik kan geven in de manier waarop de partijen zichzelf wilde presenteren. De drieënzeventig filmpjes die wél bewaard zijn gebleven, en voor dit onderzoek ook geraadpleegd zijn, werden primair uitgezonden in verkiezingstijd: ofwel rondom nationale verkiezingen ofwel rondom provinciale en lokale verkiezingen. Een uitzondering daarop is de KVP-reeks *Gemene zaken*.

Ook het feit dat de filmpjes geconcentreerd zijn rondom verkiezingsdata, en dus niet evenredig verdeeld zijn over de gehele onderzoeksperiode, maakt het onmogelijk om een volledig representatief onderzoek uit te voeren. Desalniettemin zal getracht worden om, met kennisgeving van bovenstaande problemen, te kijken naar welk beeld partijen van zichzelf schetsen in hun spotjes, binnen de context van verzuiling naar ontzuiling, van pacificatie naar polarisatie en de opkomst van de 'catch-all' partij. Daartoe zal er, zoals eerder vermeld, gekeken worden naar welke doelgroep de partijen proberen aan te spreken, welke thema's ze prioriteren en hoe politieke tegenstanders worden geportretteerd.

Deze vragen zijn, voor zover bekend, tot op heden nog niet behandeld in literatuur over het bronmateriaal. Aan de hand van deze invalshoek zal deze scriptie dan ook bijdragen aan debatten over politieke cultuur en de politieke representatie van de verzuiling en ontzuiling.

²⁸ Brants, 'Stiefkind', 63.

Om dit bronmateriaal op een verantwoorde manier te kunnen interpreteren en te kunnen onderzoeken, is er teruggegrepen op historicus Jefferey Richards. Volgens Richards is het verleidelijk meer realiteitswaarden toe te kennen aan bewegende beelden. Door de aanwezigheid van 'echte' mensen en locaties lijkt het alsof de realiteit wordt getoond in de film. Zeker wanneer er een distinctie wordt gemaakt tussen fictiefilms met acteurs (die vaak worden gezien als entertainment) en non-fictie films, zoals het nieuws of documentaires. Volgens Richards is dit onderscheid vals: veel regisseurs hebben zowel fictie als non-fictie films gemaakt en beide vormen van film gebruiken dezelfde fundamentele technieken.²⁹

Het eerste hoofdstuk van deze scriptie bestaat uit een analyse van de zendtijd voor politieke partijen zelf en de politieke context waarin de uitzendingen plaatsvinden. De vraag die centraal staat, is: hoe willen partijen zichzelf presenteren? Om die vraag te kunnen beantwoorden wordt er gekeken naar hoe ze zichzelf presenteren en waarmee ze zichzelf willen associëren? Welke rol spelen plannen en beleid in de uitzendingen? Wie is de doelgroep volgens de zender? Wie van de partij komen er in beeld; zijn dat vooral verkiesbare personen, partijfunctionarissen of ministers? Hoe is de relatie tot andere partijen? Blijft het vriendelijk of kiezen ze de aanval? Hoe wordt het functioneren van de politiek gepresenteerd en wat voor beeld schept dat voor de rol van de burger; hoe wordt goed en wenselijk burgerschap gepresenteerd? Deze aspecten laten allemaal iets zien over de representatie van de partijen. In het tweede hoofdstuk zullen deze inzichten worden gebruikt om te kijken waartoe dit leidt met betrekking tot de lopende debatten over de Nederlandse politieke geschiedenis in de jaren zestig. Hoe pasten de partijen zich aan in deze veranderende omstandigheden? Pacificatie en polarisatie zullen als eerste worden besproken. Daarna het ontstaan van de 'catch-all' partij en tot slot zal de ontzuiling worden besproken met de voorgaande processen als basis. Zijn deze processen terug te vinden in de zendtijd en hoe had dit invloed op hun zelfpresentatie?

²⁹ Jeffrey Richards, 'Film and Television: the moving image', in: Sarah Barber and Corinna M. Peniston-Bird (red), *History Beyond Text. A student's guide to approaching alternative sources* (New York, 2009), 128-155, alhier 130-132.

Hoofdstuk 1

In dit hoofdstuk zullen de uitzendingen van de zendtijd voor politieke partijen zelf centraal staan. Hoe willen partijen zichzelf presenteren? Soms zal de context worden meegenomen, maar meestal komt deze duidelijk naar voren in de uitzending zelf. Het eerste onderwerp dat besproken zal worden is kiezers en burgerschap.

Kiezer en burgerschap

In het filmpje van de KVP van 3 juni 1963, opgenomen in een achtertuin, werd de visie achter de KVP-filmpjes in de 'Gemene zaken serie' voor de zendtijd voor politieke partijen besproken. De Gemene zaken serie van de KVP liep van begin 1962 tot begin 1965. Volgens de sprekers in de uitzending van 3 juni 1963 zijn deze video's geen propaganda, maar bedoeld als algemene voorlichting voor de kiezers. Of, om het zo te stellen: 'propaganda voor de politiek, niet voor de KVP'. Volgens de KVP vonden de kiezers politiek te complex en hadden ze het gevoel dat ze er geen invloed op konden uitoefenen, en hieraan wil de KVP iets doen met deze serie.³⁰ Harry Romein wijst al op deze vorm van 'soft-selling' van de politiek. De KVP was bang een aversie tegen de politiek te kweken als men directe propaganda maakte. Op deze manier kon de KVP een beeld van haarzelf naar buiten brengen dat gericht was op alle kiezers, niet alleen op het katholiek volksdeel.³¹

In Gemene zaken deel één wordt de staat eerst afgeschilderd als iets dat ver weg en onpersoonlijk is, waar de kiezers alleen op 'kankeren', om de letterlijke term uit de uitzendingen te gebruiken, wanneer er iets mis gaat of ze het ergens mee oneens zijn.³² Vervolgens worden het politieke bestel en de verschillende bestuurslagen uitgelegd, evenals de verantwoordelijkheden, functies en op de impact die ze hebben op het dagelijks leven van de kiezers. Hiervoor is wel de steun van de gemeenschap nodig. Er wordt nadruk gelegd op het algemeen belang, in plaats van op de partij.³³ Als het filmpje niet opende met het logo van de KVP, was de maker ervan waarschijnlijk onbekend gebleven. Op deze manier probeerde de partij neutraal over te komen. Dit sluit aan bij wat Richards zegt over de natuur van film: het feit dat de KVP buiten beeld probeert te blijven door middel van een

³⁰ ZPP, KVP, 03-06-1963, Instituut voor beeld en geluid

³¹ Romijn, 'De Katholieke Volkspartij', 21-25.

³² KVP Gemene zaken 1, 06-02-1962, Instituut voor beeld en geluid.

³³ ZPP, KVP 06-03-1962, Instituut voor beeld en geluid.

‘neutrale boodschap’ in een natuurlijk uitzijnde setting betekent niet dat het hier gaat om een waarheidsgetrouw beeld, want dit is juist het beeld dat de KVP wil laten zien.³⁴

De kiezer komt er hier behoorlijk slecht vanaf. Binnen deze paternalistische visie van de politiek wordt de kiezer namelijk voorgelicht en participeert deze niet zelf. De KVP achtte het blijkbaar nodig een hele serie aan filmpjes te maken om de kiezer het belang van politiek aan te leren. In Gemene zaken tien gaat het over de ‘hogere politiek’ van de troonrede. In het filmpje wordt een kiezer langzaam overtuigd van het feit dat politiek wel degelijk invloed heeft op het dagelijks leven van de kiezers. Dit valt als volgt te parafaseren: de politiek bemoeit zich met u, of u zich nu met de politiek bemoeit of niet.³⁵ Gemene zaken veertien gaat hier ook nog op in. In de korte inleiding wordt zowel metaforisch via acteurs als via de voice-over aangetoond dat directe democratie zoals in het oude Athene niet werkt. Politiek is daarvoor te ingewikkeld geworden en daarnaast zijn er gewoonweg te veel mensen om mee te doen. Maar kritiek aan de borreltafel of ingezonden brieven hebben geen zin, daarnaast zou er te veel ontspanning en amusement zijn voor politiek. Mensen moeten in plaats daarvan mee gaan doen binnen de partijpolitiek. Het filmpje laat vervolgens zien hoe leden zich actief met de politiek kunnen bemoeien via werkgroepen van de partij, en hoe de resultaten daarvan bij het bestuur en de Kamerleden terecht komen.³⁶ Goed burgerschap is dus actieve participatie van de kiezer binnen de partij, zonder specifiek naar de eigen achterban te refereren. Desalniettemin wordt participatie wel gerepresenteerd binnen de context van de partijorganisaties en daarmee de verzuilde hiërarchie.

De ARP heeft eenzelfde boodschap aan de kijker, alleen besteedde de partij er geen hele serie aan. Aangezien de hoeveelheid aan materiaal overeenkomt tussen de KVP en APR is dit mogelijk niet te wijten aan een gebrek aan materiaal. In de uitzending van 8 mei 1962 komen er mensen op straat in beeld en worden hun gedachten gerepresenteerd door de voice-over. Op deze wijze worden in het filmpje de vele conflicterende belangen van kiezers blootgelegd. Er was volgens de partij een gebrek aan besef voor het algemeen belang, daarom moesten er vertegenwoordigers worden gekozen worden tijdens de verkiezingen die dat besef wel hadden. Deze mensen moesten deskundig zijn en het vertrouwen hebben van de kiezer. Om te parafaseren: zoals leraren dat hebben in de opvoeding van onze

³⁴ Richards, ‘Film and Television’, 131.

³⁵ KVP Gemene zaken 10, 16-09-1963, Instituut voor beeld en geluid.

³⁶ KVP Gemene zaken 14, 27-04-1964, Instituut voor beeld en geluid.

kinderen.³⁷ Later wordt er in het filmpje geclaimd dat ‘de mensen’ gruwen van politiek en dat ze alleen de kwade kanten ervan zien. Daarna wordt er een oproep gedaan toch te stemmen op de christelijke politiek, want de politiek is niet alleen maar zakelijk: geloof en levensovertuiging moeten ook worden meegenomen.³⁸ Stemmen dus als uiting van de christelijke identiteit, in lijn met wat Manin zegt over de partijdemocratie.³⁹ In de uitzending van 14 januari 1963 van de ARP werd zelfs beweerd dat mensen in het algemeen de politiek somber inziet en er een hekel aan hebben, ‘ze doen maar wat’. Het tegenwoord van de partij luidde dat zij de publieke zaak dient.⁴⁰

In het filmpje van 8 mei 1962 komt er een gespreksgroep van ARP leden, wat de KVP een werkgroep zou noemen, in beeld. Er wordt ‘meegekeken’ in het gesprek. De KVP legt dit proces vooral uit, zoals eerder gezegd in *Gemene zaken* veertien.⁴¹ Verschil is dat het meekijken insinueert dat er sprake is van een natuurlijke gesprekssituatie, iets dat zeer onwaarschijnlijk is, aangezien er bij monde van de leden gewoon ARP standpunten naar voren worden geschoven.⁴² Door op deze manier een discussie te simuleren probeerde de partij genuanceerd over te komen en haar leden te representeren als betrokken burgers. In dit geval lijken de ARP en KVP allebei politieke participatie alleen als nuttig te presenteren wanneer deze plaatsvindt binnen de bestaande verzuilde structuren. Alleen via deze hiërarchie is inspraak mogelijk. Dit laat het vertrouwen zien dat deze partijen nog hebben in de bestaande verzuilde structuren. Ze proberen nog de kijker te overtuigen met het idee dat als ze maar lid worden, ze dan gehoord zullen worden. Gehoord worden, wanneer men kijkt naar deze video’s, kan dus alleen binnen de zuil. Aangezien de ledenaantallen in de jaren zestig dalen, is het duidelijk dat deze aanpak niet heeft gewerkt.

De PvdA zette minder in op het verbeelden van de ideale kiezer of burger. Alleen in het filmpje van 20 december 1965 komt er een ‘*Gemene zaken*’-achtig element naar voren. In *Gemene zaken* tien komt er een actrice in beeld. Haar gedachten worden uitgesproken door een mannelijke voice-over.⁴³ In het filmpje van de PvdA van 20 december 1965 gebeurt iets soortgelijks, waar een actrice in beeld komt en een voice-over haar gedachten laat

³⁷ ARP, ZPP, 08-05-1962, Instituut voor beeld en geluid.

³⁸ ARP, ZPP, 08-05-1962, Instituut voor beeld en geluid.

³⁹ Manin, *Principles*, 206.

⁴⁰ ARP, ZPP, 14-01-1963, Instituut voor beeld en geluid.

⁴¹ ARP, ZPP, 8-5-1962, Instituut voor beeld en geluid. En KVP *Gemene zaken* 14, 27-04-1964, Instituut voor beeld en geluid.

⁴² ARP, ZPP, 08-05-1962, Instituut voor beeld en geluid.

⁴³ KVP *Gemene zaken* 10, Instituut voor beeld en geluid.

horen, alleen bij de PvdA is dat wel een vrouwenstem. Waar de KVP de nadruk legt op een actief burgerschap door participatie binnen de partij legt het filmpje van de PvdA meer de nadruk op de verantwoordelijkheid die ministers hebben.⁴⁴ Die nadruk op de verantwoordelijkheid van ministers kan te maken hebben met het feit dat de PvdA deel uitmaakte van de regering Cals in de periode van de uitzending van dit filmpje. Dit was de eerste regering waar de PvdA aan deelnam sinds 1958. De CHU laat in haar bewaard gebleven uitzendingen geen ideaal van burgerschap zien. Wel werd in alle filmpjes, maar met name in de uitzending van 10 januari 1968 het belang van de bijbel benadrukt voor zowel samenleving als het bestuur van die samenleving.⁴⁵ Zij zien Nederland en zijn burgers als een vrijwel gelovig geheel, met de bijbel als fundament.

De ARP en KVP hadden beide een sterk beeld van wat goed burgerschap moest voorstellen, terwijl de PvdA en CHU daar in hun zendtijd minder nadruk op legden. De manier waarop burgerschap werd getoond in de zendtijd kan iets zeggen over de doelgroep die de partijen voor ogen hadden. De partijen lijken zich immers bewust te zijn geweest van het feit dat de kijker niet veel keuze had als het ging om het televisieaanbod. De Gemene zaken serie van de KVP lijkt zich niet primair te richten op de katholieke achterban, maar op een breder publiek. Wanneer in Gemene zaken tien de voice-over aanzet tot het lid worden van een politieke partij wordt er niet expliciet de KVP genoemd, maar wordt het open gelaten. Kies de partij die 'u het meest aanspreekt'. Opvallend genoeg gebruikte de KVP daarbij zichzelf wel als voorbeeld.⁴⁶

De ARP legde meer nadruk op de protestantse signatuur van de partij wanneer het gaat om het aanspreken van kiezers, maar dat is wel waar de letterlijke aanspraak ophoudt. Later in dit hoofdstuk zal nog worden ingegaan op hoe de inhoudelijke thema's die worden aangesproken hierop effect kunnen hebben.

Het eerste PvdA filmpje, de uitzending van 5 november 1962, lijkt zich nog primair te richten op de arbeidersklasse. De besproken thema's, zoals de geleide loonpolitiek, worden direct gekoppeld aan de arbeidersklasse.⁴⁷ De eerstvolgende beschikbare PvdA uitzending bevat een liedje van Wim Sonneveld, in combinatie met een animatie. Het liedje in kwestie is Poen! Er komen armen en rijken in beeld, de eerste groep in een positiever licht dan de

⁴⁴ PvdA, ZPP, 20-12-1965, Instituut voor beeld en geluid.

⁴⁵ CHU, ZPP, 10-01-1968, Instituut voor beeld en geluid.

⁴⁶ KVP Gemene zaken 10, Instituut voor beeld en geluid.

⁴⁷ PvdA, ZPP, 05-11-1962, Instituut voor beeld en geluid.

tweede. Dit is duidelijk gericht op het aanspreken van een op links georiënteerd publiek.⁴⁸ Deze nadruk op de arbeidersklasse verdwijnt in latere filmpjes, maar het idee blijft om populaire middelen in te zetten, en zo een breder publiek te verleiden om op de PvdA te stemmen. De uitzending van 6 mei 1968 laat dit duidelijk zien. Deze uitzending vond plaats in de rust van een belangrijke voetbalwedstrijd. Het grootste deel van de uitzending wordt besteed aan een interview met oud-doelman Leo Halle van, een succesvol oud-voetballer van voor de Tweede Wereldoorlog, waarbij beelden worden getoond van een van zijn wedstrijden. Voetbal en politiek worden vermengd in het gesprek met Halle van. Volgens hem hadden de werklozen op de staanplaatsen de vakbeweging en de partij nodig. Mensen moeten partij kiezen. Tegen het einde van het filmpje neemt Marcel van Dam het over, en sluit de uitzending af met: 'maar dan moet u ook mee schieten'.⁴⁹ De CHU praat, in tegenstelling tot de andere partijen, vrijwel niet over de kiezer, maar tot de kiezer. Buiten de duidelijke Christelijke boodschap, die ook op gelovigen gericht moet zijn, is er geen beeld van de kiezer te scheppen uit de filmpjes van de partij.

De PvdA en CHU zetten dus minder in op de verzuiling om kiezers te activeren, alleen in de eerste PvdA uitzendingen wordt de traditionele arbeidersklasse retoriek ingezet, wat nog wel bij de identiteit van de zuil past. Later proberen ze mensen eerder aan te spreken via populaire middelen. De voetbal uitzending dan als meest voorname voorbeeld. De ARP en KVP hadden in de vroegere periode van de zendtijd dus meer vertrouwen in de invloed die de verzuiling hen bood, ze dachten dat dit op zichzelf nog aantrekkelijk was voor de kijker.

Hoofdrospelers en presentatie

Hoe de partijen zichzelf zien en wie er namens de partij spreken is veelzeggend over de belangen en strategieën van de partijen. Wie er in beeld komen verandert sterk in de onderzoeksperiode van deze scriptie. De KVP in de Gemene zaken serie gebruikt primair acteurs, met als grote uitzondering dat ministers aan het woord komen. In Gemene zaken vier komt minister van sociale zaken en volksgezondheid Veldkamp aan het woord.⁵⁰ Gemene zaken vijf heeft een uitleg door minister van maatschappelijk werk Klompé.⁵¹ Daarna is het even pauze voor de ministers voordat minister van landbouw en visserij

⁴⁸ PvdA, ZPP, 01-01-1963, Instituut voor beeld en geluid.

⁴⁹ PvdA, ZPP, 06-03-1968. Instituut voor beeld en geluid.

⁵⁰ KVP Gemene zaken 4, 12-06-1962, Instituut voor beeld en geluid.

⁵¹ KVP Gemene zaken 5, 24-07-1962, Instituut voor beeld en geluid.

Marijnen aan het woord komt in Gemene zaken elf.⁵² De laatste minister die in de serie aan het woord komt is minister van volkshuisvesting en bouwnijverheid Bogaers, in zowel Gemene zaken twaalf als twintig komt hij aan het woord.⁵³ Het gebruik van ministers in de uitzendingen geeft natuurlijk prestige en geloofwaardigheid mee aan de zaken die werden uitgelegd. Het zijn allemaal ministers van de KVP, maar dat wordt in de uitzendingen stilgehouden, dit om de schijn van neutraliteit binnen de uitzendingen te versterken. Minister Luns van buitenlandse zaken krijgt in de uitzending van 20 november 1968 de kans om te reageren op een spotprent die van hem is gemaakt.⁵⁴

Tijdens de Gemene zaken serie is er nog een verandering te zien. Zo draagt Gemene zaken negentien de titel 'Gemene jongeren'. De kiesgerechtigde leeftijd was destijds recentelijk verlaagd van 23 naar 21 jaar. Via deze uitzending wilde de KVP de jongeren 'aan het woord' laten, maar ook hier was nog steeds sprake van een script. De gespreksgroepen voor jongeren van de KVP worden ook getoond, om te laten zien dat de partij ook naar de jongere leden luisterde.⁵⁵ Na de Gemene zaken serie kwamen er weer jongeren in beeld in de KVP uitzending van 1 januari 1966, in gesprek met (op dat moment nog) minister van defensie de Jong. In de Gemene zaken serie kwamen er vooral ministers aan het woord, maar later kwamen er meer partijfiguren in beeld. Een voorbeeld is de algemeen secretaris van de KVP Leo Albering die in gesprek gaat met een parlementaire redacteur van de Persunie in de uitzending van 6 juni 1966.⁵⁶ In de uitzending van 24 april 1968, die waarschijnlijk door het eerste filmpje van D'66 geïnspireerd was, wordt partijvoorzitter Fons van der Stee gepresenteerd.⁵⁷ Dit is een van de weinige filmpjes die echt gericht zijn op een persoon. Mogelijk is dit een poging om persoonlijk vertrouwen op te bouwen. De oriëntatie in het filmpje is niet gericht op de partij, maar op de persoon; de persoonlijkheid gaat boven het platform, zoals Manin zou zeggen.⁵⁸

Nog veel interessanter is de uitzending van 14 december 1966 waarin er vier lijsttrekkers werden voorgesteld aan de kiezers, die in verschillende kiesdistricten bovenaan de lijst stonden. Alle lijsttrekkers probeerden in de uitzending met hun standpunten hun

⁵² KVP Gemene zaken 11, 11-11-1963, Instituut voor beeld en geluid.

⁵³ KVP Gemene zaken 12, 06-01-1964, Instituut voor beeld en geluid. En KVP Gemene zaken 20, 01-02-1965, instituut voor beeld en geluid

⁵⁴ KVP, ZPP, 20-11-1968, Instituut voor beeld en geluid.

⁵⁵ KVP Gemene zaken 19, 07-12-1964, instituut voor beeld en geluid.

⁵⁶ KVP, ZPP. 06-06-1966, Instituut voor beeld en geluid.

⁵⁷ KVP, ZPP, 24-04-1968, Instituut voor beeld en geluid.

⁵⁸ Manin. 220-221.

deel van de achterban aan te trekken tijdens de verkiezingen.⁵⁹ Dit was deel van de strategie van de KVP om via verschillende lijsttrekkers verschillende regio's in het land aan te spreken.⁶⁰ De ARP deed iets soortgelijks met drie lijsttrekkers in de uitzending van 25 maart 1963.⁶¹ De ARP schoof in de uitzending van 3 februari 1967 premier Zijlstra in het begin van de uitzending naar voren ter introductie, maar hij komt niet lang alleen in beeld. De ministers Biesheuvel, Bakker en Diepenhorst komen opeenvolgend aan het woord om uit te leggen wat de speerpunten zijn van het beleid onder het kabinet van Zijlstra.⁶² Ten opzichte van de ARP benadrukte de KVP dus vooral de bewindslieden van de partij, in plaats van partijprominenten in hun zendtijd. Wel is het interessant dat de ARP net als de KVP, waarschijnlijk in navolging van de daling van stemgerechtigde leeftijd opeens de jongeren van de partij aan het woord liet in een uitzending.⁶³ In de hele uitzending kwamen er verschillende jongeren, van de partij natuurlijk, aan het woord over zaken die hun aangaan.

De CHU bracht in haar uitzendingen vooral Kamerleden in beeld. In de uitzending van 28 juni 1967 kwamen wel vooral ministers of staatssecretarissen aan het woord, maar later zijn het weer vooral de Kamerleden en de fractievoorzitter Jur Mellema die de boventoon voerden in de beelden.⁶⁴ De PvdA zat, met uitzondering van het kabinet Cals, de hele jaren zestig in de oppositiebankjes. Ze hadden dus weinig kans om bewindslieden te presenteren in zendtijd voor de partij. Er kwamen ook personen in beeld met belangrijke functies binnen het partij bestuur, zoals Ko Suurhoff in de uitzending van 5 november 1962 en in de uitzending van 14 juni 1965 werd de nieuwe partijvoorzitter Sjeng Tans geïnterviewd.⁶⁵ Interessant is dat in dat laatste voorbeeld Tans werd geïnterviewd door Joop van Tijn, die in de opening van de video zegt dat hij geen lid is van de PvdA. Dit is voor de beeldvorming van neutraliteit van belang. Zowel de PvdA als de KVP lieten dus niet alleen maar volksvertegenwoordigers en bewindslieden aan het woord, maar presenteerden ook partijfunctionarissen.

⁵⁹ KVP, ZPP, 14-12-1966, Instituut voor beeld en geluid.

⁶⁰ Harm Kaal, 'Politics of place: political representation and the culture of electioneering in the Netherlands, c. 1848-1980s', *European Review of History: revue européenne d'histoire* (2015) 23:3, 486-507, alhier 495-496.

⁶¹ ARP, ZPP, 25-03-1963, Instituut voor beeld en geluid.

⁶² ARP, ZPP, 03-02-01967, Instituut voor beeld en geluid.

⁶³ ARP, ZPP, 06-12-1965, Instituut voor beeld en geluid.

⁶⁴ CHU, ZPP, 10-01-1969, Instituut voor beeld en geluid.

⁶⁵ PvdA, ZPP, 05-11-1962, Instituut voor beeld en geluid. En PvdA, ZPP, 14-06-1965, Instituut voor beeld en geluid.

Gepolitiseerde thema's

De thema's en besproken onderwerpen komen vrij vaak overeen bij de partijen, toch is het voor het beeld belangrijk hier even op in te gaan. Aan het begin van de jaren zestig is de woningnood nog een essentieel onderwerp voor de KVP, bijvoorbeeld met de uitzending van Gemene zaken drie waarin kinderen een hoofdrol spelen. Er wordt gebouwd voor hun toekomst.⁶⁶ Volgens de ARP vormde de woningnood misschien leuk materiaal voor cabaret, maar daar groeit het aantal bouwvakkers niet van en dalen de bouwkosten ook niet van.⁶⁷ De CHU wilde de bouwcapaciteit volledig benutten voor het oplossen van de woningnood.⁶⁸ In de overgebleven filmpjes heeft alleen de PvdA het er niet over, maar aangezien er gaten in het beschikbare materiaal zijn is afwezigheid geen zekerheid voor het geheel aan uitzendingen. Misschien is een uitzending over de woningnood verloren gegaan.

Sociale zekerheid komt bij KVP Gemene zaken vier aanbod, waar minister van sociale zaken en volksgezondheid Veldkamp de financiering van het stelsel uitlegt.⁶⁹ In de uitzending van 6 juni 1966 komt sociale zekerheid weer aan bod en het blijft een onderwerp van belang voor de KVP.⁷⁰ De ARP ging nog een stapje verder, niet alleen is sociale zekerheid een belangrijk speerpunt van de partij op verschillende vlakken zoals het filmpje van 8 mei 1962 laat zien, waar ze de gevolgen van ziekte of handicap voor het individu en de familie bespreken.⁷¹ Het is geen aalmoes.⁷² De partij gaat zelfs zover door, in navolging van het voorbeeld van minister Talma, te claimen haast eigenhandig de verzorgingsstaat te hebben gerealiseerd.⁷³ Wanneer er een kritisch persoon bij had gezeten waren ze waarschijnlijk niet met een dergelijke uitspraak weggekomen en door de ontzuiling van de journalistiek kon dat ook niet zo snel meer buiten de eigen uitzendingen.⁷⁴ De overgebleven CHU filmpjes gaan niet in op dit onderwerp en die van de PvdA ook niet direct. Dat kan te maken hebben met de gaten in het materiaal, maar de PvdA lijkt in zijn filmpjes zich meer te concentreren op de

⁶⁶ KVP Gemene zaken 3, 01-05-1962, Instituut voor beeld en geluid.

⁶⁷ ARP, ZPP, 14-01-1963, Instituut voor beeld en geluid.

⁶⁸ CHU, ZPP, 11-05-1963, Instituut voor beeld en geluid.

⁶⁹ KVP Gemene zaken, 12-06-1962, Instituut voor beeld en geluid.

⁷⁰ KVP, ZPP, 14-12-1966, Instituut voor beeld en geluid. En KVP, ZPP, 04-09-1968, Instituut voor beeld en geluid.

⁷¹ ARP, ZPP, 08-05-1962, Instituut voor beeld en geluid,

⁷² ARP, ZPP, 14-01-1963, Instituut voor beeld en geluid.

⁷³ ARP, ZPP, 18-11-1963, Instituut voor beeld en geluid.

⁷⁴ Vos. 269.

lonen en prijzen.⁷⁵ In de uitzending van 21 februari 1966 wordt zelfs beweerd dat de welvaarsstaat een illusie is.⁷⁶ Ook zaken als werkloosheid komen meer aan bod bij de PvdA.⁷⁷

Landbouw en de boeren zijn belangrijke onderwerpen voor alle drie de Christelijke partijen. Gemene zaken elf van de KVP gaat over het boerenbestaan.⁷⁸ De ARP gaat zelfs op bezoek bij een boer in de uitzending van 22 oktober 1962.⁷⁹ De CHU maakt zich in de uitzending van 11 mei 1963 druk over de verbittering en het onbehagen onder de boeren, deze zouden hun heil zoeken bij extreme partijen.⁸⁰ Het waren vrijwel zeker, hoe impliciet ook, reacties op het succes van de Boeren Partij. Alle drie de partijen beweren op te komen voor deze groep in het bijzonder.

Dit zijn een aantal interessante zaken die langskomen tijdens de zendtijd. Er zijn natuurlijk nog veel meer onderwerpen waar naar gekeken kan worden, zoals recreatie, de Europese eenwording en internationale politiek, maar die zijn niet zo interessant voor deze scriptie. Wel is het nog even interessant na te gaan wat opvallende zaken zijn die niet voorkomen in de zendtijd. Het communisme komt alleen maar voor als buitenlandse invloed in internationale zaken in een Gemene zaken filmpje van de KVP, maar verder niet.⁸¹ Binnenlandse onrust, zoals bijvoorbeeld de provocerende acties van Provo, blijven buiten beeld.⁸² Enige uitzondering daarop is een uitzending van de PvdA waar Provo wordt genoemd.⁸³ Ook een parlementaire crisis zoals de nacht van Schmelzer blijft buiten beeld, ook al komt de man zelf wel nog wel regelmatig aan het woord na die gebeurtenis.⁸⁴

Zelfrepresentatie en onderlinge relaties

Hoe partijen zichzelf zien, plaatsen en verhouden tot andere partijen zal het laatste onderdeel van dit hoofdstuk beslaan. Zoals al eerder naar voren is gekomen met de Gemene zaken serie probeerde de KVP zichzelf als neutraal te presenteren. Na het einde van die serie is het wel interessant dat de partij zichzelf wat meer positioneert. De 'crisis van de democratie' wordt zelfs in het filmpje van 15 november 1965 aangehaald, over de klacht van

⁷⁵ PvdA, ZPP, 05-11-1962, Instituut voor beeld en geluid.

⁷⁶ PvdA, ZPP, 21-02-1966, Instituut voor beeld en geluid.

⁷⁷ PvdA, ZPP, 27-12-1967, Instituut voor beeld en geluid.

⁷⁸ KVP Gemene zaken 11, 11-11-1963, Instituut voor beeld en geluid.

⁷⁹ ARP, ZPP, 22-10-1962, Instituut voor beeld en geluid.

⁸⁰ CHU, ZPP, 11-05-1963, Instituut voor beeld en geluid.

⁸¹ KVP Gemene zaken 13, 02-03-1964, Instituut voor beeld en geluid.

⁸² Böhl, 'Consensus en polarisatie', 314-321.

⁸³ PvdA, ZPP, 27-06-1966, Instituut voor beeld en geluid.

⁸⁴ KVP, ZPP, 05-02-1969, Instituut voor beeld en geluid.

de kiezer dat invloed alleen kan worden uitgeoefend via het stemrecht en de groeiende kloof tussen burger en de politiek.⁸⁵ Dit laat zien dat de partijen door begonnen te krijgen dat het vasthouden aan het verzuilde bestel niet langer ging werken, de kiezers voelden zich losser ten opzichten van de partijen. Het gevoel van onbehagen is een terugkerend gespreksonderwerp.⁸⁶ De Christelijke identiteit van de partij komt pas in het filmpje van 14 december 1966 naar voren.⁸⁷ Partijen als de ARP en CHU zijn daar veel directer mee en benoemde dit als fundament voor politiek en samenleving.⁸⁸ Voor de ARP gold het als bron van barmhartigheid en daarmee de sociale wetten voor de zwakkere in de samenleving.⁸⁹ In de uitzending waar het 'progressief meisje' van de ARP aan het woord komt zegt ze: 'het evangelie verdraagt geen stilstand'. Hiermee werd progressieve politiek dus verbonden aan de bijbel.⁹⁰ De CHU deed iets soortgelijks met de claim dat hun radicale politiek voort komt uit de bijbel. Radicaal zijn 'betekent tegenwoordig zoveel', maar de bijbel is de bron van hun radicaliteit.⁹¹ Daarmee is de CHU minder bezig met een breed inhoudelijk net te werpen.

In de loop van de jaren zestig zijn er steeds meer filmpjes die gaan over de onderhandelingen van de Groep van achttien om tot een fusie te komen tussen de ARP, KVP en CHU. De fusie vindt dan voorlopig nog niet plaats, het CDA is pas in de loop van de jaren zeventig ontstaan, maar dit betekent wel dat de partijen in de zendtijd zich niet kritisch zullen uiten ten opzichte van elkaar. De KVP streefde al naar een fusie, maar het zou voorlopig nog wel een samenwerking blijven volgens de uitzending van 13 december 1967.⁹² In de ARP uitzending van 1 mei 1968 werd de succesvolle 'proefboring' gepresenteerd aan de jongeren van de partij. De Politieke Partij Radikalen werd niet betrokken bij de onderhandelingen, al moeten de contacten met die partij goed blijven volgens de uitzending. Verder werd er benadrukt dat de samenwerking niet zal leiden tot een 'kleurloze middenpartij'.⁹³ In de uitzending van 1 november 1967 werd door de CHU benadrukt dat de partij, ondanks de succesvolle onderhandelingen, zichzelf wil blijven herkennen binnen die

⁸⁵ KVP, ZPP, 15-11-1965, Instituut voor beeld en geluid.

⁸⁶ KVP, ZPP, 06-06-1966, Instituut voor beeld en geluid.

⁸⁷ KVP, ZPP, 14-12-1966, instituut voor beeld en geluid.

⁸⁸ ARP, ZPP, 27-03-1962. Instituut voor beeld en geluid. En CHU, ZPP, 11-05-1963, Instituut voor beeld en geluid.

⁸⁹ ARP, ZPP, 06-12-1967, Instituut voor beeld en geluid.

⁹⁰ ARP, ZPP, 06-11-1967, Instituut voor beeld en geluid.

⁹¹ CHU, ZPP, 01-02-1967, Instituut voor beeld en geluid.

⁹² KVP, ZPP, 13-12-1967, Instituut voor beeld en geluid.

⁹³ ARP, ZPP, 01-05-1968, Instituut voor beeld en geluid.

samenwerking.⁹⁴ Ze proberen zo samen een grotere achterban te creëren, de 'catch-all' partij in opkomst.

Dit zijn natuurlijk positieve onderlinge relaties. De meeste partijen bespraken elkaar vrijwel niet in hun uitzendingen aan het begin van de jaren zestig. Een uitzondering hierop is de uitzending van de CHU in 11 mei 1962, waarin heel even aandacht werd gevestigd op alle andere partijen die mee doen aan de verkiezingen. In de loop van het decennium veranderde dit. Natuurlijk ging het bij de confessionele partijen vooral over de onderlinge samenwerking zoals de vorige alinea beschreef. Met andere partijen gingen ze directer de confrontatie aan.

Na de relatief neutrale Gemene zaken serie van de KVP werd in de uitzending van 27 januari 1967 confronterend beweerd dat de PvdA niet zoveel heeft bereikt als de KVP wanneer het aankomt op de werkloosheid. Door het kabinet Cals is het zelfs vooral de schuld van de PvdA en Den Uyl dat het zover is gekomen.⁹⁵ Wel wordt er dan even vergeten dat de KVP zelf deelnam in dit kabinet en dat Cals van KVP huize kwam. In de uitzending van 3 december 1969 zat tussen de gespreksonderwerpen door zelfs een sketch over Den Uyl.⁹⁶ Het is moeilijk een attack ad te noemen zoals de beruchte 'Daisy attack ad' uit 1964 die werd ingezet in de Amerikaanse verkiezingen, maar een uitzending als deze laat wel een duidelijke verandering zien van de onderlinge partijverhoudingen.⁹⁷ Hier een groeiende polarisatie te zien ten opzichten van de voorgaande periode. Men is niet bezig met het onderhouden van onderling respectvolle relaties om later makkelijker te kunnen regeren.

Bij de ARP werd er wel een beetje vergeleken met de punten van de PvdA of VVD in een vroeg filmpje, maar het gaat voornamelijk over de eigen standpunten.⁹⁸ Pas wanneer Biesheuvel in de filmpjes aan het woord komt gaat de partij de confrontatie aan. In de uitzending van 21 december 1966 wordt het rode beleid van Cals bekritiseerd. Ook de ARP vergeet hier dat ze zelf deelname aan dit kabinet. Daarnaast was hij kritisch over de wens van zowel de PvdA als de VVD om een Brits tweepartijstelsel te vormen, de kiezer laat zich die keuze niet opleggen.⁹⁹ De PvdA wil via dat stelsel duidelijkheid scheppen, maar volgens

⁹⁴ CHU, ZPP, 01-11-1967, Instituut voor beeld en geluid.

⁹⁵ KVP, ZPP, 24-01-1967, instituut voor beeld en geluid.

⁹⁶ KVP, ZPP, 03-12-1969, instituut voor beeld en geluid.

⁹⁷ (High Quality) Famous "Daisy" Attack Ad from 1964 Presidential Election, <https://www.youtube.com/watch?v=dDTBnsqxZ3k> (laatst geraadpleegd 10-08-2018).

⁹⁸ ARP, ZPP, 10-16-1963, Instituut voor beeld en geluid.

⁹⁹ APR, ZPP, 21-12-1966, Instituut voor beeld en geluid.

Biesheuvel zorgt het kabinet van Cals waar de PvdA ook aan deelnam door alle compromissen juist voor onduidelijkheid.¹⁰⁰ Buiten deze uitzending concentreerde de partij zich vooral op de eigen punten. Waar de CHU eerder nog de aandacht vestigde op andere partijen op neutrale wijze, gingen ze later meer afgeven op de concurrenten. Het plan van D'66 voor een gekozen president vonden ze maar niks en Den Uyl was betweterig.¹⁰¹ Ook werd de PvdA beschuldigd van onduidelijkheid wanneer het aankomt op de richting die de partij wil kiezen, dit in verband met de vele interne stromingen.¹⁰² Het stembusakkoord van de PvdA, PSP en PPR werd koel ontvangen.¹⁰³ De PvdA liet vanaf de introductie van Tans weten fundamentele problemen te hebben met confessionele politiek.¹⁰⁴ In de uitzending van 22 december 1967 werden de pijlen gericht op het kabinet De Jong. Het kabinet deed volgens Den Uyl te weinig om de werkloosheid te bestrijden.¹⁰⁵ Ook hier is dus een groeiende polarisatie te zien tussen de ARP en de PvdA die samenwerking moeilijker maakt.

Dit hoofdstuk heeft de belangrijke kenmerken van de zendtijd voor politieke partijen willen laten zien. Dit om in het volgende hoofdstuk na te kunnen gaan wat de verschillen tussen deze partijen en de veranderingen kunnen zeggen over de typeringen van de politiek in de jaren zestig, de eerdergenoemde ontzuiling, pacificatie, polarisatie en de 'catch-all' partij. Het volgende hoofdstuk zal hierop in gaan.

¹⁰⁰ ARP, ZPP, 21-12-1966, Instituut voor beeld en geluid.

¹⁰¹ CHU, ZPP, 01-02-1967, Instituut voor beeld en geluid.

¹⁰² CHU, ZPP, 01-11-1967, Instituut voor beeld en geluid.

¹⁰³ CHU, ZPP, 15-10-1969, Instituut voor beeld en geluid.

¹⁰⁴ PvdA, ZPP, 14-06-1966, Instituut voor beeld en geluid.

¹⁰⁵ PvdA, ZPP, 27-12-1967, Instituut voor beeld en geluid.

Hoofdstuk 2

Het tweede hoofdstuk van deze scriptie houdt zich bezig met wat de bevindingen van hoofdstuk een zeggen over de veranderingen in de politiek van de jaren zestig. Eerst zal de pacificatie en polarisatie behandeld worden, daarna de 'catch-all' partij. Vervolgens helpen die twee onderwerpen een basis te leggen voor het laatste deel van dit hoofdstuk over de ontzuiling.

Pacificatie/polarisatie

Een van de duidelijkste trends die zich laten zien in de zendtijd voor politieke partijen is de overgang van pacificatie naar een beginnende polarisatie. Dit is te zien aan twee zaken. Het is duidelijk geworden in hoofdstuk een dat er een steeds kritischere toon wordt gekozen wanneer men spreekt over de andere partijen. De confessionele partijen vormen hier een uitzondering wanneer het gaat over de onderlinge verhoudingen. Dit heeft duidelijk te maken met de onderhandelingen die zullen leiden tot de vorming van het CDA. Dit zal later worden besproken.

In het begin van de jaren zestig probeerde de KVP met haar Gemene zaken serie een neutraal beeld te scheppen. Ze deed zelfs een oproep om lid te worden van een politieke partij zonder specifiek de eigen partij te noemen.¹⁰⁶ Dit is een duidelijk voorbeeld van hoe de pacificatie werkt binnen de zendtijd voor politieke partijen. Partijen weten dat ze mogelijk na de verkiezingen nog moeten samenwerken, daarom is de aanval kiezen in propagandafilmpjes niet de meest ideale strategie. Deze neutrale strategie werd losgelaten toen de onderlinge spanningen toch al hoger werden. Volgens de Liagre Böhl is dit terug te leiden tot de val van het kabinet Cals als gevolg van de Nacht van Schmelzer.¹⁰⁷ Dit zou kunnen worden opgevat als de laatste druppel, die leidde tot polarisatie na de val van Rooms-rood. De uitzendingen laten hierin, zelfs gezien de gaten in het materiaal, een duidelijke overgang zien.

De zendtijd van de PvdA laat een iets ander beeld zien. Wanneer Sjeng Tans als nieuwe voorzitter van de PvdA aantrad had hij het er al over dat confessionele politiek niet meer van deze tijd was.¹⁰⁸ Hij spreekt, tijdens de regering van Cals, al een wens uit tot het

¹⁰⁶ KVP Gemene zaken 10

¹⁰⁷ Böhl, 'Consensus en polarisatie', 321-323.

¹⁰⁸ PvdA, ZPP, 14-06-1965, Instituut voor beeld en geluid.

vormen van twee politieke blokken en daarmee het doorbreken van het partijbestel. Dit zou leiden tot het beter nakomen van de beloftes aan de kiezer. Het was dus niet de val van dat kabinet dat leidde tot deze wens en tot polarisatie. Wel is duidelijk dat de PvdA het zat was afhankelijk te zijn van de KVP wanneer ze wilde meeregeren. Hier is te zien dat sinds de val van Rooms-rood de onderlinge verhoudingen al waren aangetast.

Wanneer dit duidelijk is reageert de KVP daar ook op, onder andere door de eerste genoemde Den Uyl satire. Verder is de aanvallende toon van Schmelzer in de uitzending van 24 januari 1967 een duidelijk teken aan de wand dat de onderlinge relaties zijn verslechterd. Mogelijk heeft de houding van de PvdA rondom het kabinet Cals de wens tot samenwerking van de KVP met de andere confessionele partijen wel onbewust in de hand gewerkt. De ARP wordt met het aantreden van Zijlstra ook wat aanvullender tegenover niet confessionele partijen. Waar de vroegere uitzendingen meer gericht waren op de eigen identiteit en plannen, wordt later de aanval ingezet op de andere partijen. In de uitzending van 10 juni 1963 werden verschillen tussen de ARP en andere partijen nog vrij mild besproken, dit veranderde toen Biesheuvel in beeld kwam.¹⁰⁹ Al kunnen de claims in de uitzending van 18 november 1963, waar vrijwel de volledigheid van de sociale wetgeving wordt geclaimd door de partij in navolging van Syb Talma, als indirecte aanval op de PvdA worden geïnterpreteerd.

De PvdA beklagde zich in de zendtijd na de val van Cals dat de confessionelen verdeeld waren en D'66 te onduidelijk was in haar wensen. Verder worden 'de liberalen' die klagen over de inhoud van een tv programma als niet echt liberaal afgeschilderd, dit ging over de VVD.¹¹⁰ Dit zijn duidelijk aanvullendere geluiden dan eerder. Dit kan zeker het gevolg zijn van de val van het kabinet Cals. Waar de CHU de uitzending in 11 mei 1963 begon door de posters van de andere partijen in beeld te brengen, werden in de uitzending van 1 februari 1967 de D'66 en de PvdA in een negatief daglicht gezet.¹¹¹ De wens van D'66 om een gekozen president te hebben is volgens de CHU onwenselijk en de PvdA heeft een onwerkelijke lijstaanvoerder, de recent benoemde Joop den Uyl. De CHU liet weten zich niet te laten dwingen om zich links of rechts op te stellen.¹¹² Het is evident dat het hier niet gaat

¹⁰⁹ ARP, ZPP, 10-06-1963, Instituut voor beeld en geluid.

¹¹⁰ PvdA, ZPP, 27-12-1967, Instituut voor beeld en geluid.

¹¹¹ CHU, ZPP, 11-05-1963, Instituut voor beeld en geluid.

¹¹² CHU, ZPP, 01-02-1967, Instituut voor beeld en geluid.

om de taal van pacificatie, aangezien dit soort uitspraken effect hebben op de mogelijkheid tot samenwerking.

Hieruit is dus een duidelijke trend richting polarisatie te zien. De spanningen zijn rondom het kabinet Cals hooggelopen. Dit heeft ervoor gezorgd dat de partijen zelfs publiekelijk kritischer werden ten opzichte van elkaar. Soms werd deze rol vervuld door een persoon, voor de ARP bijvoorbeeld door Biesheuvel. Bij de PvdA speelt Tans het vanaf het begin op scherp doordat hij zich in de uitzendingen uitspreekt over fundamentele problemen met de confessionele politiek. De KVP gaat van een neutrale houding naar PvdA satire, een duidelijke transitie waarin zelfs de CHU in mee ging. De echte 'attack ad' blijft uit in de jaren zestig, maar polarisatie is zeker wel ingezet in de jaren zestig. Wel blijven de aanvallen een klein onderdeel van de uitzendingen, dit sluit aan bij het onderzoek van Klinkenberg, Willemsen en Hermans.¹¹³

Dit sluit echter niet uit dat een vorm van pacificatie later niet terug kan komen. Dit is waar Peter van Dam op wijst wanneer de 'oude spelregels' van de pacificatie weer gaan gelden in de loop van de jaren tachtig.¹¹⁴ Herman de Liagre Böhl spreekt van hervonden overeenstemming.¹¹⁵ De samenwerking in het Paarse kabinet in de jaren negentig kan ook als vorm van pacificatie worden getypeerd.¹¹⁶ De latere val van dit kabinet en de opkomst van Pim Fortuyn heeft polarisatie weer naar voren gebracht in de Nederlandse politiek.¹¹⁷ Pacificatie en polarisatie lijken in de Nederlandse politiek op een weegschaal te liggen, hoe zwaar deze zaken wegen wisselt elkaar af.

'Catch-all' partij

Een terugkerend onderwerp in de zendtijd voor politieke partijen zijn de afleveringen van de confessionele partijen die gaan over de onderlinge onderhandelingen die tot een diepere samenwerking moeten leiden tussen die partijen. Waar de verhoudingen met andere partijen gepolariseerd raakte, werd hun band hechter. Toch gaat het hier om partijen die, vanuit hun achtergrond en beginselen, erg verschillend zijn. Twee protestantse partijen die dieper gaan samenwerken met een katholieke partij, en later nog samen een partij gaan

¹¹³ Klinkenberg, Willemsen en Hermans, 'De Nederlandse politieke televisiespot', 288.

¹¹⁴ Van Dam, 'Een wankel', 69-70.

¹¹⁵ Böhl, 'Consensus en polarisatie', 329.

¹¹⁶ Peter Mair, 'The Challenge to Party Government', *West European politics* 31:1-2, 211-234, alhier 216.

¹¹⁷ Frank Hendriks en Mark Bovens, 'Pacificatie en Polarisation. Kenteringen en continuïteit in politiek en bestuur in Nederland post 2002', *Boom bestuurskunde* (2008) 3, 56-63, alhier 62-63.

vormen. Een van de redenen om dat te doen is om samen een groter blok te vormen en op deze wijze meer kiezers te trekken. In de loop van de jaren zestig vervagen de scheidslijnen tussen de zuilen en hieruit ontstaat de zwevende kiezer.¹¹⁸ De traditionele zuilen waren dus niet meer genoeg.

Dankzij het verdwijnen van de traditionele achterban ontstaat de wens deze aan te vullen met andere kiezers. In de loop van de jaren zestig en zeventig verloren vele partijen, zeker ook de confessionele, veel leden. Daardoor ontstond de wens tot het vormen van een grote confessionele partij.¹¹⁹ De wens tot samenwerking kwam dus voort uit een verlies van het aantal leden en het electoraat. De confessionele partijen wilden dus een 'catch-all' partij oprichten die zoveel mogelijk zwevende kiezers kon trekken; de traditionele verschillen deden er dus veel minder toe. Dit is duidelijk te zien in de zendtijd, waar niemand begint over de verschillen tussen de katholieken en protestanten of de verschillen tussen de protestantse partijen onderling. Alleen de PPR werd als buitenstaander behandeld.¹²⁰ Hier werd dus op de tv langzaam de 'catch-all' partij geïntroduceerd zoals Mair dat ziet.¹²¹

Wat voor de confessionele partijen een duidelijk aanwijsbare trend is binnen de zendtijd, betekent niet dat dit ook zo duidelijk is voor andere partijen. De PvdA laat, in ieder geval binnen haar zendtijd, niet deze trend zien. Er wordt wel gesproken over een samenwerking met andere partijen, zoals via een stembusakkoord, maar de partij is binnen de zendtijd vooral met zichzelf bezig en laat hierin geen transitie zien zoals de confessionele partijen dat wel laten zien. Dit betekent niet dat het voor de partij een lopend proces was richting de 'catch-all' partij, het betekent alleen dat de zendtijd voor politieke partijen daarvan niks laat zien binnen het overgebleven materiaal in deze periode buiten het loslaten van retoriek gericht op de arbeidersklasse.

Ontzuiling

De twee thema's die hiervoor werden besproken, kunnen als onderdelen worden gezien van het grotere proces van ontzuiling, zoals de traditionele lezing van de jaren zestig laat zien. Er is een duidelijke reactie te zien in de zendtijd voor politieke partijen op het feit dat in de loop van de jaren zestig kiezers weglopen bij de traditioneel verzuilde partijen. De reactie van de

¹¹⁸ Katz and Mair, 'Changing Models', 7.

¹¹⁹ Böhl, 'Consensus en polarisatie', 313-314.

¹²⁰ ARP, ZPP, 01-05-1968, Instituut voor beeld en geluid.

¹²¹ Katz and Mair, 'Changing Models', 7.

confessionelen hierop was om samen een grotere 'catch-all' partij te vormen om zo aantrekkelijk te zijn voor een grotere groep kiezers. Waar de pacificatie niet meer werkte en er grotere onenigheden ontstonden tussen de verschillende partijen, die eerder samen regeerden, groeide de polarisatie. Desalniettemin waren ze toch nog steeds verdoemd tot samenwerking met elkaar. Deze spanningen beginnen al tijdens Rooms-rood en lijken tot het kookpunt te zijn gegaan na de val van het kabinet Cals. De Liagre Böhl heeft, bekeken vanuit de zendtijd, dus een goed punt wanneer hij dit als kantelmoment van de pacificatie naar polarisatie aanwijst.¹²²

Een andere trend die wijst op ontzuiling is het verschil tussen de Gemene zaken serie van de KVP en de latere uitzendingen. In de Gemene zaken serie wilde de partij via een neutrale houding bepaalde aspecten van de politiek uitleggen en de kiezer op deze manier opleiden tot een goede kiezer, participant binnen de democratie en een goed burger. De kiezer moest via de werkgroepen van de partij iets van zich laten horen. Later spreekt de KVP van een crises in de democratie en een kloof tussen politiek en kiezers. Dit is een grote verschuiving voor de partij. Het is niet meer de schuld van de kiezer die iets van zich moet laten horen via de partij, al is lidmaatschap nog wel geprefereerd. Ook het hebben van lijsttrekkers uit verschillende regio's van het land is een manier om meer mensen te trekken die niet gevat kunnen worden via het verzuilde partijbestel. Het is niet meer het doel om de kiezer op te leiden tot betere burgers, maar de partij zelf reageerde op de situatie en veranderde zijn materiaal om meer aansluiting te vinden bij de kiezer. Vooralsnog leken de partijen dit niet bewust te doen, maar waren ze eerder nog zoekende naar een manier om dit te doen. De traditionele partijen weten nog niet de zwevende kiezer aan te spreken zonder nieuwe partijen in methode te kopiëren zoals de KVP de eerste uitzending van D'66 na probeerde te doen.

Een andere interessante manier waarin ontzuiling naar voren komt, is de trend aan het begin van de jaren zestig dat niet alleen parlementariërs/lijsttrekkers en ministers zich laten zien in de zendtijd, maar ook partijfunctionarissen. Mensen met functies die niet in de regering zitten of een verkiesbare positie hebben, maar wel een belangrijke rol vervullen binnen de partij waarvan zij lid zijn. Dit is zeker niet een vaste trend. Zoals eerder is beschreven wordt Fons van de Stee als partijvoorzitter van de KVP nog voorgesteld in

¹²² Böhl, 'Consensus en polarisatie', 246-247.

1968.¹²³ Waar in de Gemene zaken serie toch alleen ministers het woord namen, groeide in de latere uitzendingen het aantal verkiesbare personen, met als hoogtepunt daarvan vier lijsttrekkers in een uitzending. De PvdA laat iets soortgelijks zien door partijvoorzitter Tans voor te stellen in een uitzending. Tans blijft in beeld, maar een lijsttrekker als Den Uyl krijgt eind jaren zestig een grotere rol in de uitzendingen. De ARP heeft in de uitzending van 25 maart 1963 al drie lijsttrekkers die allemaal aan het woord komen en de verschillende delen van Nederland willen aantrekken.¹²⁴ De nadruk komt steeds meer te liggen op personen die daadwerkelijk verkiesbaar zijn en niet de hoge partijfunctionarissen, het draait dus niet meer om de partij zelf wanneer de punten van de partij worden besproken in de zendtijd. De CHU is de enige partij waar de lijsttrekker meteen in beeld komt voor de zendtijd voor politieke partijen.¹²⁵

Dit alles is natuurlijk geen definitieve basis om tegen de typering van Peter van Dam in te gaan dat de ontzuiling in Nederland een karikatuur is geworden. Het zou ook te simpel zijn om alle trends en veranderingen binnen de zendtijd voor politieke partijen te vatten in alleen dit frame. Toch helpt het grotere begrip van de ontzuiling wel om de veranderingen in de beeldcultuur van deze partijen te vatten gezien vanuit het oogpunt van deze partijen. De trouwe kiezers verliezen hun loyaliteit en dat voelen de partijen. De zendtijd is een van de manieren die kan worden gebruikt om daar iets aan te veranderen. De verschillende achterbannen van deze partijen verdwenen natuurlijk niet helemaal en niet in een keer, dit is een langzaam proces. Daarmee is de typering van Peter van Dam dat het eerder een verandering van zware naar lichte gemeenschappen is in plaats van een radicale breuk mogelijkwerwijs ook wel beter.¹²⁶ Er zijn binnen de zendtijd voor politieke partijen dan ook geen radicale breuken te zien, het is een langzaam veranderend medium. Zelfs wanneer er grote gaten in het materiaal zitten tonen de uitzendingen nog een redelijke continuïteit; de veranderingen zijn niet abrupt, maar langzaam.

Ontzuiling is ondanks de terechte kanttekeningen een nuttige term, aangezien de partijen de kiezer anders gaan benaderen in de span van de jaren zestig. Van het belerend opleggen van goed burgerschap zoals in de Gemene zaken serie, naar het op moderne wijze introduceren van een nieuwe partijvoorzitter. Men kan zich niet meer beroepen op de vaste

¹²³ KVP, ZPP, 24-04-1968, Instituut voor beeld en geluid.

¹²⁴ ARP, ZPP, 24-02-1963, Instituut voor beeld en geluid.

¹²⁵ CHU, ZPP, 11-05-1963, Instituut voor beeld en geluid.

¹²⁶ Van Dam, 'Een wankel', 59.

kiezersbasis, dus er wordt geprobeerd en geëxperimenteerd met manieren om een grotere groep, zwevende, kiezers aan te spreken. De uitzendingen laten de verschillende manieren zien waarop de traditioneel verzuilde partijen zich probeerden aan te passen aan de veranderende tijd.

Conclusie

Ter afsluiting van deze scriptie kan worden geconcludeerd dat, ondanks de grote gaten in het materiaal, de zendtijd voor politieke partijen alsnog een mooie bron vormt om een beeld te scheppen van de politieke representatie in een bepaalde periode. De ontzuiling is in Nederland een containerbegrip geworden waar waarschijnlijk te veel realiteitswaarde aan wordt gegeven, maar het begrip biedt een passend kader voor dit onderzoek. Voor de KVP was het gemakkelijker om zichzelf als neutraal te presenteren toen ze een vaste achterban had, maar toen deze aanhang onzekerder werd moest de partij zichzelf directer weten te positioneren. De ARP en CHU waren begin jaren zestig primair bezig met het presenteren van hun eigen plannen aan de kiezer. Dit was gemakkelijk, aangezien de kiezersbasis nog stabiel was en er dus zekerheid bestond over de uitslagen van verkiezingen. De eerste uitzendingen demonstreerden een vast geloof in het idee dat deze situatie nooit radicaal zou veranderen. Wanneer die mogelijkheid wel blijkt te bestaan, zoals blijkt uit de opkomst van de Boerenpartij en later D'66 lijken de partijen niet meer zo goed te weten wat ze aan moeten met deze veranderingen, vandaar ook het zeer diffuse beeld dat de uitzendingen geven. Ze verloren de controle over de kiezer omdat deze in mindere mate ging stemmen volgens de sociaal-culturele achtergrond. Deze trend is ook geschetst door Manin.¹²⁷

De onderlinge spanningen tussen de partijen die ontstonden rondom het kabinet Cals zorgden er naast de opkomst van concurrerende partijen voor dat partijen meer de confrontatie aangingen met elkaar. Langzaam zien we bepaalde personen meer op de voorgrond treden als het gezicht van de partij, al proberen zowel de KVP als de APR dit eerst te bereiken door meerdere figuren uit verschillende delen van het land naar voren te schuiven. De verandering richting volledig gepersonaliseerde politieke uitzendingen vindt niet plaats tijdens de jaren zestig. Wel is een andere verandering aan te treffen die Manin aangeeft. Zo verdwijnt het doen van concrete beloftes in uitzendingen, zoals aan het begin van de jaren zestig nog vaak gebeurde, volledig. Doordat de politieke omstandigheden onzekerder worden, kunnen beloftes moeilijker worden nagekomen. Politieke tegenstanders aanvallen biedt dan een eenvoudige oplossing. Door op de fouten van anderen te wijzen en

¹²⁷ Manin, *Principles*, 196-218.

de eigen successen te benadrukken, proberen politieke partijen in de jaren zestig de kiezer te binden aan de eigen partij.¹²⁸

In een poging de polarisatie tegen te gaan gingen confessionele partijen steeds hechter met elkaar samenwerken. De PvdA liet vrij vroeg al weten in haar uitzendingen fundamentele problemen te hebben met confessionele politiek, maar haar wens om tot een tweepartijstelsel te komen kwam niet in vervulling. De confessionele samenwerking die later leidde tot het CDA laat dit duidelijk zien. In het CDA ontstaat de door Mair voorspelde 'catch-all' partij.

De concepten die gebruikt werden in dit onderzoek; pacificatie, polarisatie, de 'catch-all' partij en de ontzuiling zijn allemaal met elkaar verweven. De zendtijd voor politieke partijen geeft een inkijkje in hoe de partijen hun visuele media probeerde aan te passen aan deze veranderende tijd en hoe zij hierop invloed poogde uit te oefenen. Op het eerste gezicht kunnen de groeiende polarisatie en het ontstaan van de 'catch-all' partij uit de samenwerking van drie partijen als contradicties gezien worden, maar de conflicten over ideologische lijn van de sociaaldemocratie en de christendemocratie werden steeds scherper.

Voor vervolgonderzoek zijn de vele mogelijkheden te vatten in twee categorieën. Ten eerste zijn er een aantal interessante aspecten die opvielen tijdens het onderzoek in deze scriptie onbesproken gebleven vanwege ruimtegebrek. Zaken als gender, internationale betrekkingen, personaliseren, de wisselwerking tussen perceptie van de kiezers en politieke zelfrepresentatie, de verschillende soorten verkiezingen en het richten op hele specifieke doelgroepen zoals de boerengemeenschap zijn onderwerpen die zich binnen deze context zeker nog lenen voor nader onderzoek. Ten tweede kan dit onderzoek uitgebreid worden. Mocht er nog nieuw beeldmateriaal boven water komen om de bestaande gaten te vullen, dan zou een completer beeld geschept kunnen worden van de jaren zestig. Natuurlijk stoppen de in dit onderzoek gebruikte processen niet abrupt aan het einde van het decennium. Het onderzoeken van deze thema's in de jaren zeventig zou ook tot interessante resultaten kunnen leiden, en is het beschikbare materiaal uit deze periode bovendien significant groter. Een onderzoek naar die periode zou dus op grotere schaal moeten worden uitgevoerd. Ook onderzoek naar andere populair culturele middelen kan worden gebruikt. Televisie, maar ook internet is evident ook een belangrijker politiekstrijdveld geworden.

¹²⁸ Manin, *Principles*, 220.

Voor nu laat de zendtijd voor politieke partijen een diffuus beeld achter. Alleen het proces van ontzuiling, gezien als de groeiende instabiliteit van het electoraat, geeft enige houvast. De partijen konden niet meer rekenen op een vaste kiezersbasis en daarom probeerden de partijen zich breder te presenteren. De kiezer kwam centraal te staan.

Bronnenlijst

Het beschikbare materiaal geraadpleegd bij het Instituut voor beeld en geluid.

POLITIEKE PARTIJEN, KVP Gemene Zaken nr. 1	06-02-1962
POLITIEKE PARTIJEN, KVP Gemene Zaken nr. 2	20-03-1962
POLITIEKE PARTIJEN, KVP Gemene Zaken nr. 3	01-05-1962
POLITIEKE PARTIJEN, KVP Gemene Zaken nr. 4	12-06-1962
POLITIEKE PARTIJEN, KVP Gemene Zaken nr. 5	24-07-1962
POLITIEKE PARTIJEN, KVP: Gemene zaken nr. 8	26-11-1962
POLITIEKE PARTIJEN, KVP ZENDTIJD VOOR POLITIEKE PARTIJEN	18-02-1963
POLITIEKE PARTIJEN, KVP ZENDTIJD VOOR POLITIEKE PARTIJEN	03-06-1963
POLITIEKE PARTIJEN, KVP Gemene Zaken nr. 10	16-09-1963
POLITIEKE PARTIJEN, KVP Gemene Zaken nr. 11	11-11-1963
POLITIEKE PARTIJEN, KVP Gemene zaken nr. 12	06-01-1964
POLITIEKE PARTIJEN, KVP Gemene Zaken nr. 13	02-03-1964
POLITIEKE PARTIJEN, KVP Gemene Zaken nr. 14	27-04-1964
POLITIEKE PARTIJEN, KVP Gemene Zaken nr. 15	22-06-1964
POLITIEKE PARTIJEN, KVP Gemene Zaken nr. 19	07-12-1964
POLITIEKE PARTIJEN, KVP Gemene Zaken nr. 20	01-02-1965
POLITIEKE PARTIJEN, Katholieke Volkspartij/ ZPP: KVP	24-05-1965
POLITIEKE PARTIJEN, KVP	15-11-1965
POLITIEKE PARTIJEN, Katholieke Volkspartij / ZPP	01-01-1966
POLITIEKE PARTIJEN, Katholieke Volkspartij / ZPP	06-06-1966
POLITIEKE PARTIJEN, Katholieke Volkspartij / ZPP	14-12-1966
POLITIEKE PARTIJEN, KVP, ZENDTIJD VOOR POLITIEKE PARTIJEN	24-01-1967
POLITIEKE PARTIJEN, Katholieke Volkspartij / ZPP	27-09-1967

POLITIEKE PARTIJEN, Katholieke Volkspartij / ZPP	13-12-1967
POLITIEKE PARTIJEN, Katholieke Volkspartij / ZPP	24-04-1968
POLITIEKE PARTIJEN, Katholieke Volkspartij / ZPP	04-09-1968
POLITIEKE PARTIJEN, Katholieke Volkspartij / ZPP	20-11-1968
POLITIEKE PARTIJEN, Katholieke Volkspartij / ZPP	05-02-1969
POLITIEKE PARTIJEN, Katholieke Volkspartij / ZPP	03-12-1969
POLITIEKE PARTIJEN, ARP ZENDTIJD VOOR POLITIEKE PARTIJEN	27-03-1962
POLITIEKE PARTIJEN, Anti-Revolutionaire Partij / ZPP	27-03-1962
POLITIEKE PARTIJEN, Anti-Revolutionaire Partij / ZPP	08-05-1962
POLITIEKE PARTIJEN, Anti-Revolutionaire Partij / ZPP	19-06-1962
POLITIEKE PARTIJEN, Anti-Revolutionaire Partij / ZPP	31-07-1962
POLITIEKE PARTIJEN, ARP ZENDTIJD VOOR POLITIEKE PARTIJEN	22-10-1962
POLITIEKE PARTIJEN, Anti-Revolutionaire Partij / ZPP	14-01-1963
POLITIEKE PARTIJEN, Anti-Revolutionaire Partij / ZPP	25-02-1963
POLITIEKE PARTIJEN, ZPP: ARP	06-05-1963
POLITIEKE PARTIJEN, ARP ZENDTIJD VOOR POLITIEKE PARTIJEN	10-06-1963
POLITIEKE PARTIJEN, Anti-Revolutionaire Partij / ZPP	23-09-1963
POLITIEKE PARTIJEN, Anti-Revolutionaire Partij / ZPP	18-11-1963
POLITIEKE PARTIJEN, Anti-Revolutionaire Partij / ZPP	13-01-1964
POLITIEKE PARTIJEN, Anti-Revolutionaire Partij / ZPP	06-05-1964
POLITIEKE PARTIJEN, Anti-Revolutionaire Partij / ZPP	19-10-1964
POLITIEKE PARTIJEN, Anti-Revolutionaire Partij / ZPP	14-12-1964
POLITIEKE PARTIJEN, Anti-Revolutionaire Partij / ZPP	13-02-1965
POLITIEKE PARTIJEN, Anti-Revolutionaire Partij / ZPP	26-05-1965
POLITIEKE PARTIJEN, ARP - ARJOS ZENDTIJD VOOR POLITIEKE PARTIJEN	06-12-1965
POLITIEKE PARTIJEN, Anti-Revolutionaire Partij / ZPP	07-02-1966

POLITIEKE PARTIJEN, ARP ZENDTIJD VOOR POLITIEKE PARTIJEN	21-12-1966
POLITIEKE PARTIJEN, Anti-Revolutionaire Partij / ZPP	24-01-1967
POLITIEKE PARTIJEN, ARP ZENDTIJD VOOR POLITIEKE PARTIJEN	03-02-1967
POLITIEKE PARTIJEN, Anti-Revolutionaire Partij / ZPP	06-12-1967
POLITIEKE PARTIJEN, ARP ZENDTIJD VOOR POLITIEKE PARTIJEN	21-02-1968
POLITIEKE PARTIJEN, Anti-Revolutionaire Partij / ZPP	01-05-1968
POLITIEKE PARTIJEN, Anti-Revolutionaire Partij / ZPP	12-02-1969
POLITIEKE PARTIJEN, Anti-Revolutionaire Partij / ZPP	29-04-1969
POLITIEKE PARTIJEN, CHU Christelijk-Historische Unie / ZPP	11-05-1963
POLITIEKE PARTIJEN, CHU ZENDTIJD VOOR POLITIEKE PARTIJEN	01-02-1967
POLITIEKE PARTIJEN, Christelijk-Historische Unie / ZPP	28-06-1967
POLITIEKE PARTIJEN, Christelijk-Historische Unie / ZPP	01-11-1967
POLITIEKE PARTIJEN, CHU ZENDTIJD VOOR POLITIEKE PARTIJEN	10-01-1968
POLITIEKE PARTIJEN, Christelijk-Historische Unie / ZPP	20-03-1968
POLITIEKE PARTIJEN, CHU ZENDTIJD VOOR POLITIEKE PARTIJEN	15-10-1969
POLITIEKE PARTIJEN, Filmcollectie Partij van de Arbeid / ZPP	05-11-1962
POLITIEKE PARTIJEN, PvdA ZENDTIJD VOOR POLITIEKE PARTIJEN	01-01-1963
POLITIEKE PARTIJEN, PvdA ZENDTIJD VOOR POLITIEKE PARTIJEN	14-06-1965
POLITIEKE PARTIJEN, Filmcollectie Partij van de Arbeid / ZPP	20-12-1965
POLITIEKE PARTIJEN, Filmcollectie Partij van de Arbeid / ZPP	21-02-1966
POLITIEKE PARTIJEN, Filmcollectie Partij van de Arbeid / ZPP	27-06-1966
POLITIEKE PARTIJEN, ZENDTIJD VOOR POLITIEKE PARTIJEN	14-06-1967
POLITIEKE PARTIJEN, Filmcollectie Partij van de Arbeid / ZPP	27-12-1967
POLITIEKE PARTIJEN, Filmcollectie Partij van de Arbeid / ZPP	06-03-1968

Bibliografie

Boeken

- Aerts, Remieg, Liagre Böhl, Herman De, de Rooy, Piet, Velde, Henk te, *Land van kleine gebaren* (Amsterdam, 2016).
- Barber, Sarah and M. Peniston-Bird, Corinna (red), *History Beyond Text. A student's guide to approaching alternative sources* (New York, 2009).
- Bardoel, Jo, Vos, Chris, Vree, Frank van en Wijfjes, Huub (red), *Journalistieke cultuur in Nederland* (Amsterdam, 2009).
- Denekamp, Paul, Freriks, Bert en Voerman, Gerrit (red), *Sporen van pacifistische socialisme. Biografie en bronnen betreffende de PSP* (Amsterdam, 1993).
- Dongen, Monique van *Televisieuitzendingen in het kader van de zendtijd voor politieke partijen 1962-1986* (Amsterdam, 1997).
- Hogenkamp, Bert (red), *jaarboek Film en Wetenschap 1993* (Amsterdam, 1994).
- Hogenkamp, Bert (red), *jaarboek Film en Wetenschap 1996* (Amsterdam, 1997).
- Rooy, Piet de, *Ons stipje op de waereldkaart* (Amsterdam, 2014).
- Molenkamp, Bert, Mol, Peter, *Van beeld tot beeld. De films en televisieuitzendingen van de CPN* (Amsterdam, 1993).

Artikelen uit boeken

- Brants, Kees, 'Een stiefkind in de politiek', in: Bert Hogenkamp (red), *jaarboek Film en Wetenschap 1993* (Amsterdam, 1994), 63-80.
- Dongen, Monique van, 'De televisie-uitzendingen van de PSP', in Paul Denekamp, Bert Freriks en Gerrit Voerman (red), *Sporen van pacifistische socialisme. Biografie en bronnen betreffende de PSP* (Amsterdam, 1993), 178-181.
- Liagre Böhl, Herman de, 'Consensus en polarisatie. De kwaliteit van de democratie 1945-2000', In: Remieg Aerts, Herman de Liagre Böhl, Piet de Rooy, Henk te Velde, *Land van kleine gebaren* (Amsterdam, 2016), 285-346.
- Mol, Peter, 'Kruimels in het dagelijks televisiegeweld. Het Zendtijdbeleid van de CPN, 1965-1986', in: Bert Molenkamp, Peter Mol, *Van beeld tot beeld. De films en televisieuitzendingen van de CPN* (Amsterdam, 1993), 1928-1986, 161-205.

- Richards, Jeffrey 'Film and Television: the moving image', in: Sarah Barber and Corinna M. Peniston-Bird (red), *History Beyond Text. A student's guide to approaching alternative sources* (New York, 2009), 128-155.
- Romijn, Harry, 'De Katholieke Volkspartij: voorlichting of propaganda. KVP-propagandafilms en –uitzendingen in de zendtijd voor politieke partijen, 1952-1964, in: Bert Hogekamp (red), *jaarboek Film en Wetenschap 1993* (Amsterdam, 1994), 11-35.
- Top, Susan, 'Politieke uitzending of commercieel reclamespotje?', in: Bert Hogekamp (red), *jaarboek Film en Wetenschap 1996* (Amsterdam, 1997), 91-106.

Artikelen uit tijdschriften

- Aalberts, Jasper 'Het mysterieuze voortbestaan van de zendtijd voor politieke partijen', *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* (2013), Vol 16, No. 2, 43-59, alhier 43.
- Dam, Peter van 'Een wankel vertoog. Over de ontzuiling als karikatuur', *Low countries historical review* 126(3), pp.52–77, alhier 52-53.
- Dragstra, Laurens 'Zendtijd voor politieke partijen', *Mediaforum* (2006) 11/12, 346-355, alhier: 346-347.
- Hendriks, Frank en Bovens, Mark, 'Pacifiatie en Polarisatie. Kenteringen en continuïteit in politiek en bestuur in Nederland post 2002', *Boom bestuurskunde* (2008) 3, 56-63, alhier 62-63.
- Kaal, Harm 'Politics of place: political representation and the culture of electioneering in the Netherlands, c. 1848-1980s', *European Review of History: revue européenne d'histoire* (2015) 23:3, 486-507, alhier 495-496.
- Klinkenberg, Ivar, Willemsen, Arnoud en Hermans, Liesbeth, 'De Nederlandse politieke televisiespot van 1963 tot 2003: het gebruik van persuasieve strategieën', *Tijdschrift voor communicatiewetenschappen* jaargang 34 (2006) nr.3, 282-295, alhier 288.
- Mair, Peter, 'The Challenge to Party Government', *West European politics* 31:1-2, 211-234, alhier 216.
- S. Katz, Richard and Mair, Peter, 'Changing Models of Party Organization and Party Democracy'. The Emergence of the Cartel Party', *Party Politics* Vol 1. No. 1, 5-28, alhier 6-15.